
Pristupi nacionalnom identitetu

Izvorni znanstveni članak
323.1(=1.497.1)
323.1(497.5)
Primljeno: 20. ožujka 2003.

Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatske

DUŠKO SEKULIĆ*

Sažetak

Autor polazi od Kuhnove podjele na zapadni građanski nacionalizam i istočni etnički nacionalizam kao kontinuuma na kojem se distribuira populacija. On smatra da se etnička identifikacija ne može se analizirati izdvojeno od njezina političkog konteksta i povijesnih okolnosti. Tako nakon prve faze etničkog preporoda vezanog za pad komunizma, u Hrvatskoj svjedočimo prodiru građanske komponente u etničku identifikaciju. Autor tvrdi da je izjašnjavanje za jugoslavenstvo u bivšoj Jugoslaviji bilo multifunkcionalan fenomen koji je služio i kao sredstvo izbjegavanja uske etničke identifikacije. Raspadom Jugoslavije, jugoslavenstvo u Hrvatskoj zadobiva oblik građanskog identiteta koji zamjenjuje etnički identitet. Ta razlika dolazi iz modernoga zapadnog političkog diskursa i prodire u procese identifikacije. Građanska je identifikacija ekvivalent jugoslavenstva tako što ljudima otvara mogućnost odmicanja od uske etničke identifikacije i snažnog etničkog preporoda u prvoj postkomunističkoj fazi Hrvatske. Ovako se osobito ispunjava funkciju bijega iz manjinskog statusa na isti način na koji ju je ispunjavalo jugoslavensko opredjeljenje.

Ključne riječi: etnički nacionalizam, Hrvatska, građanski identitet, jugoslavenstvo, Jugoslavija, primordijalni identitet

Identitet pojedinca složen je fenomen koji je teško odrediti. Ortodoksna poimanja identiteta smatrala su identitet značajkom pojedinca, “bitnim središtem jastva” sučeljenim s “izvanjskim svijetom”. Pretpostavljalo se da se pojedinačno “ja” i društveno i prirodno okruženje radikalno razlikuju. Ta pretpostavka izražava naše svakidašnje razumijevanje svijeta u kojemu se “unutarnje”, “zbijsko” *ja* sučeljuje s njegovim društvenim i prirodnim okruženjem. Za razliku od toga “klasičnog” i svakidašnjeg pojma, sociološko se razumijevanje identiteta temelji na brisanju razlike između pojedinca i njegova/njezina okruženja. Od Meadova igranja uloga i preuzimanja uloga, poopćenih

* *Duško Sekulić*, redoviti profesor sociologije na Flinders University of South Australia u Adelaideu.

drugih, Cooleyeva “zrcalnog jastva” do Eliasova (1970.) opisa pomaka s egocentričnog stajališta prema društvu na konfiguraciju međuovisnih pojedinaca, identitet ne odražava samo to okruženje, nego se od njega ne može razlikovati. U sociologiji, pojedinac i njegov identitet nastaju u stalnoj interakciji s društvenim okruženjem i od njega se ne mogu razlikovati.

Kontekstualna ovisnost identiteta

Identitet je društvena pojava i kao takav usađen je u društvene, političke, kulturne, povijesne i ekonomske strukture koje određuju kako će se taj identitet izražavati i kakvo će biti njegovo značenje.

Nacionalni je identitet jedna dimenzija u polju našeg identiteta koja se sastoji od mnogobrojnih preklapajućih identiteta (Nielsen, 1985.: 138). Smith (1991.) govori o rodu, teritoriju, klasi, religiji i nacionalnosti kao ključnim dimenzijama. Worchel (1999.) analizira nacionalnost, religiju i etničnost kao ključne grupne identitete, pri čemu rod ima osobit “prostor” temeljen na “međuovisnosti” – sve druge grupe mogu postojati i bez postojanja drugih, samo su rodne grupe uzajamno međuovisne. Isaacs (1989.) razvija slijed postupnog širenja individualnog identiteta: “Osjećaji pripadnosti, usmjereni najprije na obitelj, pleme, klan ili neku drugu rodbinsku grupu, postupno su se proširili na veće zajednice pripadnosti i povezanosti, na lokalna područja, mjesta, gradove, gradove-države, religijska tijela, područje velmoža i kraljeva” (Isaacs, 1989.: 172). Suprotno tomu, nacionalisti nastoje nacionalni identitet u njegovu sadašnjem obliku što više projicirati u prošlost (primordijalno gledanje). Pfaff (1993.) u svojoj polemičnoj knjizi pokazuje kako su identitet i politička odanost na različitim mjestima i u različitim povijesnim razdobljima mijenjali svoje žarište. Nacija kao dominantan politički identitet i žarište lojalnosti razmjerno je nova povijesna pojava.

“U prošlosti je postojala lojalnost mjestu i klanu ili plemenu, obveze prema plemićima i vlasteli, dinastički ili teritorijalni ratovi, ali najveća je bila lojalnost religiji, Bogu ili bogu-kralju, možda nekom caru, civilizaciji kao takvoj. Nacije nije bilo. Biti Kinezom značilo je pripadati jednoj civilizaciji koju se smatralo univerzalnom ili, ako ne univerzalnom, onda civilizacijom izvan koje postoje samo barbari. (...) Biti Mezopotamcem ili Rimljaninom značilo je pripadati jednom inkluzivnom carstvu neodređenih granica. (...) Rim nije bio nacija; bio je istodobno i grad i carstvo. Biti Europljaninom u Srednjem vijeku značilo je za veliku većinu biti kršćaninom, s obvezama i pravima s obzirom na zemljovlasničku hijerarhiju koja je, barem u teoriji, ovisila o kršćanskom caru, nasljedniku rimskoga cara, i papi kao Božjem zamjeniku na zemlji (...)” (Pfaff, 1993.: 17-18).

S nacionalističkoga gledišta, nacionalni identitet nije samo primordijalan, nedjeljivi dio našega osobnog identiteta – on ima povlašten status moralne obvezatnosti. Opisujući nacionalističko stajalište, Gellner (1964.: 150) kaže da je za nacionalista nacionalnost prirodan fenomen. Nacionalnost imamo onako kako imamo težinu, visinu, spol i krvnu grupu. Taj je identitet nešto “urođeno” i “prirodno”, on je dio ljudske svijesti od “pamtivijeka” (Smith, 1991.). On je jedna od danosti čovjekove egzistencije.

Sociologija i nacionalističko mišljenje drukčije definiraju kontekstualnu ovisnost nacionalnog identiteta. Empirijsku činjenicu nepostojanja nacionalnog identiteta, njegove promjenjivosti u prostoru i vremenu, nacionalisti tumače kao rezultat opresije i podjarmljivanja. To što Hrvati svoj nacionalni identitet nisu izražavali svugdje i u svim povijesnim razdobljima istim žarom, posljedica je jednostavne činjenice što su ga strani zavojevači uspješno potiskivali. Unutar marksističko-lenjinističkog diskursa, da bi od *Klasse an sich* postala *Klasse für sich*, klasi treba “avangarda proletarijata”; kako bi probudili uspavani nacionalni identitet naroda (*Volk*), nacionalistima treba nacionalno svjesna inteligencija. Uloga je inteligencije probuditi zaboravljeni nacionalni identitet koji spava u duboko skrivenim dijelovima ljudske duše. Postoji jedna priča o tome kako su Ljudevit Gaj i Vuk Karadžić, dvojica pionira nacionalnog romantizma među Hrvatima i Srbima, 1841. godine zajedno putovali po Dalmaciji i Crnoj Gori kako bi “otkrili” identitet lokalnoga stanovništva. Njih su dvojica imali suprotne zamisli o izvorima i opsegu identiteta susjednih grupa. Karadžić je tvrdio da su ljudi koji su obitavali na tim područjima Srbi, uglavnom na temelju njihova štokavskog govora, dok je Gaj tvrdio da su Hrvati, na temelju povijesti. Obojica su polazili od pretpostavke da se potisnuti identitet može otkriti. Kad su nekog otočanina s Pelješca upitali “Tko ste?”, dobili su odgovor “Dalmatinac”. Kako objašnjava N. Stančić (1999.: 120), to je vjerojatno odraz njegova znanja da je Pelješac (dio nekadašnje Dubrovačke Republike) 1816. pripojen austrijskoj regiji Dalmaciji. Na pitanje kojim jezikom govori, odgovor je glasio “naški”. Kad su ga zamolili da svoj jezik uspoređi s talijanskim, objasnio je da on govori “slovenski”. A kad su ga pitali je li čuo za srpski, odgovor je bio niječan. Ali kad ga je Vuk upitao razumije li što on, Vuk, govori, odgovor je, dakako, bio potvrđan te je Vuk ustvrdio da težak govori srpski. Ali, kad ga je Mažuranić (koji je putovao s Gajem) upitao je li čuo za hrvatski jezik, odgovor je bio “Ta kako ne bi? Ta to je ono, što mi ne pada odmah na um, i mi smo Hrvati i govorimo hrvatski” (Stančić, 1999.: 82). Stančić zaključuje da hrvatska etnička zajednica na razini seljačkog društva nije bila ni reflektirana ni politički operacionalizirana. Bio je to više rezultat svijesti o jezičnim i kulturnim razlikama u odnosu na druge (Talijane, Nijemce) i sličnosti s drugim slavenskim skupinama. Točne granice među tim slavenskim skupinama, “opseg” skupine, nisu bile jasno određene i bit će na inteligenciji, na “Karadžićima” i “Gajevima”, da iz prednacionalnih etničkih identiteta naroda (*Volk*) stvore moderne nacije. Prihvatimo li da etničke skupine mogu postojati bez neke razvijene doktrine samoodređenja, hrvatski je etnicitet postojao na prednacionalnoj razini. Kad većina pripadnika skupine razvije i prihvati takvu doktrinu, ta se etnička skupina pretvara u naciju. U slučaju Hrvatske, u višim slojevima feudalnog društva u 19. stoljeću postojala je jedna specifična doktrina samoodređenja. Plemstvo, svećenstvo, slobodni gradovi i njihova inteligencija imali su ideju hrvatske nacije (*natio croatica*) koja ne uključuje niže društvene slojeve neovisno o njihovoj hrvatskoj etničnosti. Temeljila se na povijesnim pravima, na područjima kojima je vladalo hrvatsko plemstvo. Taj zamišljeni teritorij (ne zajednica) bio je mnogo veći od teritorija kojim su uistinu vladali zato što se temeljio na ideji srednjovjekovnih hrvatskih država koje su postojale prije osmanlijskog osvajanja (Stančić, 1999.: 123-125). Dakako, te srednjovjekovne države nisu bile države-nacije i bilo bi neutemeljeno govoriti o bilo kakvom kontinuitetu između srednjovjekovnih feudalnih država i modernih nacionalnih država. Ali, moderna se ideja hrvatske nacije temelji upravo na tom protezanju. Ideja neprekidnog etniciteta jednostavno je “eticizacija” toga tradicionalnog pojma nacije hrvatskoga plemstva. Romantični nacionalisti 19. stoljeća pokušavali su otkriti “uspa-

vani” hrvatski etnički identitet. U zbilji se nije toliko radilo o otkrivanju potisnutoga identiteta koliko o stvaranju i učvršćivanju identiteta od postojećih komponenti. Religija, jezik, povijesna sjećanja i politička svrhovitost upotrijebljeni su za “stvaranje” nacionalnih skupina, za povlačenje granica prema drugima i, posljedično i najvažnije, za uvođenje prava samoodređenja “naroda”.

Nacionalni identitet ima za nacionalista isti status kao religioznost za religioznoga. Ako niste razvili nacionalni identitet, moralno ste inferiorni i moralno iskvareni. Onako kako religiozna osoba sumnja u moralnost nereligioznih ljudi, tako dobar nacionalist sumnja u osnovni moral onih koji nisu razvili svoju nacionalnu svijest. Klasna svijest, religijsko vjerovanje ili nacionalni identitet, elementi su koje će razviti “poduzetnici” – revolucionarne stranke, misionari ili nacionalno svjesna inteligencija.

Kontekstualna ovisnost za nacionalista podrazumijeva uvjete pod kojima je identitet bio gušen i, dakako, nužne uvjete za ponovno buđenje nacionalnog identiteta. Kontekstualnost je za sociološki pristup vrijednosno mnogo manje opterećena. Nacionalni je identitet jedan od mnogih identiteta i nije u “povlaštenom” položaju. Nadalje, on nema nikakav osobit moralni status u usporedbi s drugim identitetima. Svaki pojedinac ima na raspolaganju golem izbor identiteta, a nacionalni je identitet jedan od njih. Empirijsko je pitanje pod kojim se uvjetima različiti dijelovi našeg identiteta mobiliziraju i postaju vodstvom za djelovanje. Nielsen ga je formulirao ovako: “Pod kojim se uvjetima etnicitet u modernim društvima uspješno natječe za sudjelovanje članova s drugim oblicima solidarnosti?” (Nielsen, 1985.: 137). U određenim okolnostima osjećam se isključivo ženom, pripadnikom radničke klase, katolikom ili pripadnikom hrvatske nacije. O tome koja će se dimenzija identiteta mobilizirati, odlučuje kontekst – situacija u kojoj se nalazimo, prevladavajući sukob, kako nas “relevantni drugi” definiraju i prema nama se odnose itd. Izgubim li posao, mogu štrajkati protiv poslodavaca i osjećati snažnu solidarnost prema svojim kolegama radnicima te djelovati i osjećati se pripadnikom “radničke klase”. Taj osjećaj klasne solidarnosti i klasnog identiteta može se pretvoriti u nacionalni identitet ako su poslodavci različite nacionalnosti. Također, ako sam u svojoj zemlji, mogu osjećati snažan lokalni identitet dok gledam utakmicu svoje nogometne momčadi s protivnikom iz susjednoga grada. U takvoj se situaciji ne pojavljuje nacionalni identitet. Ali kad se moja zemlja nađe u opasnosti, mogu osjećati snažnu solidarnost unatoč činjenici što nacionalni identitet prije toga nije znatnije utjecao na moje djelovanje. Kao u glasovitom *dictumu* Simmela i Cosera – izvanjska prijetnja povećava unutarnju solidarnost. “Sukob s drugom grupom vodi mobilizaciji energija pripadnika grupe i stoga povećava koheziju grupe” (Coser, 1956.: 95). Promatrana sa stajališta identiteta, povećana kohezija znači da dani identitet postaje istaknutiji, da se ljudi više osjećaju pripadnicima nacionalne grupe. “Mobilizacija članova znači da oni alociraju dio svojih resursa, poput vremena, energije, novca, glasova, psihološke predanosti i tjelesne snage zajedničkom nastojanju” (Nielsen, 1985.: 137).

Građanski i etnički identitet

Hans Kohn (1961.) prvi je razvio sustavno razlikovanje između “zapadnih” i “istočnih” nacionalizama. Zapadni je tip rezultat duge evolucije u kojoj je država prethodila stvaranju nacije. Uglavnom ekspanzijom i konsolidacijom države, stvoreni su društveni,

ekonomski i politički uvjeti za preobrazbu “naroda” u “naciju”. Ta se transformacija temeljila uglavnom na zamislama liberalne srednje klase pomiješanim s njezinim demokratskim idejama i idealima. Rezultat je “građanski” oblik nacionalizma koji se temelji na građanskom statusu, subjektivnom izboru i demokratskim idejama nacionalne suverenosti koja nastaje iz sukobljavanja s feudalnim društvom nasljednih povlastica. Glavni politički cilj bilo je redefiniranje ljudi kao građana. S druge, pak, strane, istočni oblik stvoren je u potpuno drukčijim uvjetima. Nacije nisu bile stvorene od postojećih država, nego protiv postojećih oblika države. Istočna carstva nikad nisu uspjela u nastojanjima da asimiliraju etnički heterogene populacije. Istočni nacionalizam vodila je zamisao promjene državnih granica u skladu s etnografskim razlikama. Istočni nacionalizam temelji se na kulturnom identitetu i nacionalizmu kao “objektivnoj činjenici”. Ljudi nisu bili ponajprije građani nego narod (*Volk*). I dok je zapadni nacionalizam počeo kao politički razvoj, istočni je počeo kao kulturni pokret (romantizam) koji se razvio u političku snagu.

Razlikovanje istočnog i zapadnog oblika možemo podvrgnuti kritici. U nekim nacionalizmima na Zapadu očiti su elementi koje Kohn pripisuje istočnoj verziji – na primjer kod irskog ili francuskog nacionalizma u kasnom 19. stoljeću. S druge strane, neki su istočni nacionalizmi vrlo “zapadni” – primjerice češki, mađarski i cionistički. Mnogi zapadni nacionalizmi nisu samo proizvod buržoazije nego i prijašnjih monarhijskih i aristokratskih kultura. Također, dvojbeno je pretpostavka o demokratskom i racionalnom značenju buržoazije, kako to jasno pokazuje mistični pangermanizam njemačke buržoazije (Smith, 1991.: 81). Bez obzira na povijesno dubiozno značenje Kohnova razlikovanja, ono može biti korisno za uspoređivanje nacionalnih identiteta. Kudikamo je korisnije uzimati ga kao varijablu ili idealni tip nego kao primjere konkretno postojećih slučajeva. Tako ga shvaća Kuzio (2002.) u svojoj kritici Kohnove tipologije. U svakom primjeru postoji neka mješavina građanskih i etničkih elemenata, a građanski elementi počinju prevladavati tek nakon šezdesetih godina 20. stoljeća.

Građanski identitet temelji se na točno određenom teritoriju, zajednici zakona i institucija, jednoj jedinoj političkoj volji, jednakim pravima za pripadnike nacije i zajedničkim vrijednostima, tradicijama i osjećajima koji ljude međusobno povezuju. Etnički se identitet temelji na ideji istog podrijetla ili, točnije, percipiranog podrijetla, pri čemu se ljudi doživljavaju kao jedan narod (Smith, 1991.). Kako kažu Eisenstadt i Giesen, “Građanski zakonici ne uzimaju da kolektivni identitet predstavlja neku ‘izvanjsku’ referencu poput prirode ili svetoga; umjesto toga, rutine, tradicije i institucionalna ili ustavna uređenja zajednice smatraju se srži njezina kolektivnog identiteta” (1995.: 80). Suprotno građanskom identitetu, osnove za primordijalni (naš “etnički”) identitet su fiksirane, nepromjenjive i ukorijenjene u prirodnim razlikama među skupinama ljudi. “Primordijalni kodovi očito vezuju konstitutivnu razliku uz ‘izvorne’ ili nepromjenjive razlike koje su prema društvenoj definiciji izuzete iz komunikacije i razmjene – uglavnom zato što su pripisane strukturama svijeta koje su dane i ne mogu se mijenjati voljnim djelovanjem. Zapadnjački je izraz za to područje ‘priroda’. Povezujući kolektivni identitet s prirodom, kodovi primordijalnosti čine čvrstu i stabilnu osnovu onkraj područja voljnog djelovanja i njegovih promjenjivih angažiranja. Primordijalni tipovi kolektivnog identiteta doimaju se ‘objektivnima’ i neupitnima; granice se ne mogu pomicati i pralaženje tih granica čini se krajnje teškim” (Eisenstadt/Giesen, 1995.: 77-78).

Trećim se oblikom kolektivnog identiteta, koji Eisenstadt i Giessen nazivaju kulturnim, nećemo baviti jer ćemo u daljnjoj analizi pokušati izoštriti razliku između etničkog (primordijalnog) i građanskog. Za naše potrebe, kulturni oblik može se smatrati dijelom etničkoga (primordijalnoga) u širem smislu. Smatra se da je zajednica odraz nekoga pradavnog božanskog nauma koji se obično događa i u nekom prethodnom vremenskom trenutku, premda je inkluzivniji od čistoga etničkog modela, ima mnogo arhaičniji oblik od instrumentalnijega građanskog oblika identiteta.

Razlika građanskoga i etničkoga u našem se istraživanju ne uzima kao *a priori* povijesna konstrukcija povijesno stvorenih idealnih tipova, nego kao idealni tipovi mogućih oblika individualnih identiteta. Jednostavno uzimamo da individualni etnički identitet može imati građanskiji ili etničkiji oblik. Stoga se može zamisliti kao kontinuum s građanskim i etničkim polovima i nizom stadija između njih te kao mješavina građanske i etničke identifikacije. Takav se pristup naširoko primjenjuje u empirijskim istraživanjima etno-nacionalnih identiteta (Jones, 1997.; Jones, 2000.; Jones/Smith, 2001.; Pakulski/Tranter, 2000.). Primijenili smo ga i u jednom prijašnjem istraživanju o ideologijama, gdje se na liberalizam i nacionalizam gledalo kao na polove u kontinuumu na kojem se liberalni nacionalizam nalazi između njih (Massey/Hodson/Sekulić, 2003.). Tako se pojedinci mogu nalaziti na bilo kojem mjestu u kontinuumu. Pitanje povijesnog podrijetla i povijesnih tipova stavljeno je na stranu i preoblikovano u pitanja empirijske distribucije određenih idealnih tipova. Uzimajući u obzir difuziju ideja, možemo ustvrditi da su se ideje građanskog nacionalizma mogle proširiti iz svojih “zapadnih” kolijevki u istočne zemlje. U posthladnoratovskoj eri dominacija zapadnih modela mišljenja – ljudskih prava, demokracije, otvorenog društva, tržišta, individualizma – proširila se svijetom i postala dominantnim načinom mišljenja. Na isti način možemo reći da su građanski identiteti kao važan oblik ideološke elaboracije zapadnih identiteta prodrli na područja kojima su vladali etnički identiteti.

Hrvatski slučaj

Hrvatski identitet u svojem suvremenom opsegu (obuhvaćene etničke skupine) i u svojem sadržaju (što znači biti Hrvat) rezultat je modernizacijskih procesa 19. stoljeća. Romantični intelektualci pokušavali su odrediti opseg i sadržaj “hrvatstva” u višedimenzionalnim borbama za modernizaciju društva. Ta se borba odvijala u kontekstu nadmetanja s nastajućim i dominantnim mađarskim i talijanskim nacionalizmom u sklopu pokušaja germanizacije Austrijskoga carstva te u nadmetanju sa slavenskim nacionalizmima u kojemu je najoštrija bila hrvatsko-srpska konkurencija. Te pokušaje da se hrvatska nacija definira poduzimali su intelektualci, koji su ljudima pokušavali objasniti “tko su doista”. Dakako, povijesna uvjetovanost opsega i karaktera nacije uzimala se kao argument za političko samoodređenje i kao opravdanje političkog djelovanja. Pusić (1995.) izdvaja četiri glavne orijentacije. Prva je argumentacija Gaja-Strossmayera-Trumbića, koja se zalaže za maksimalno širok obuhvat južnoslavenskog identiteta; to je bila osnova njihova ilirskog pokreta. Drugi smjer (Mažuranić-Jelačić) bio je skloniji suradnji s bečkim dvorom i budućnost je Hrvatske vidio u federaliziranoj austrijskoj monarhiji. Ideje Starčevića-Kvaternika-Franka temeljile su se na radikalnoj afirmaciji hrvatskoga identiteta i na njemu utemeljenoj političkoj neovisnosti Hrvatske. Četvrta sku-

pina zagovornika saveza s Mađarskom bila je najmanje nacionalistička i uključivala je plemstvo, koje je uglavnom bilo orijentirano na obranu svojih feudalnih povlastica. Svaka od tih skupina drukčije je odgovarala na pitanje “opsega” “hrvatstva”, što je ponajviše ovisilo o prevladavajućim trenutačnim političkim odnosima između mađarskoga, hrvatskoga, srpskoga i austrijskoga nacionalizma: odnosu između zagovornika liberalnih reformi i zagovornika očuvanja feudalnog poretka; te konkurenciji između država u regiji i uključivanja udaljenijih aktera poput Ruskoga carstva. Najradikalniju definiciju obuhvata dao je Starčević, koji je na temelju povijesnih argumenata tvrdio da u regiji žive samo dvije slavenske nacije, Hrvati i Bugari. Sve tvrdnje o tome da postoje i druge nacionalne skupine bile su za njega “neznanstvene”. S druge strane, Vuk Karadžić, veliki romantični “preporoditelj” i srpski jezikoslovac, primijenio je jezična mjerila i “opseg” hrvatske prisutnosti sveo na kajkavce i čakavce, a sve štokavce ubrojio u “prave” Srbe.

Te su rasprave bile daleko od svijesti, preokupacija i identiteta većine naroda – seljaštva. Kako kaže Stančić (1999.: 123), etničnost je postojala, ali nije bila reflektirana ni politički operacionalizirana, i seljaci nisu djelovali na temelju svoje etničke ili nacionalne svijesti. Ti fragmentirani etnički identiteti seljačkoga društva preobrazili su se u posve moderan nacionalni identitet tek djelovanjem Hrvatske seljačke stranke koja je na specifičan način amalgamirala Starčevićevu nacionalnu orijentaciju i Strossmayerovu više južnoslavensku opću orijentaciju.

Da bismo razumjeli te različite nacionalne programe koji su oblikovali i stvorili moderni nacionalni identitet, moramo istaknuti dva važna elementa. Najprije, neovisno o definiciji opsega i temeljne političke orijentacije, svi su nacionalisti bili u europskom smislu modernizacijski i liberalno usmjereni. Potom, neovisno o modernizmu i liberalizmu, njihova definicija identiteta uvijek je bila primordijalno formulirana. Čak se i hrvatsko plemstvo u svojem zagovaranju političke hrvatske nacije i kontinuiteta hrvatskih političkih prava, premda su političku naciju definirali u feudalnom okviru i seljaštvo nisu smatrali dijelom “nacije”, smatralo izravnim potomstvom Porfirogenetovih Hrvata (Stančić, 1999.: 123). Primordijalna definicija nacije nije bila protivna zagovaranju liberalnih reformi. Oslobođanje ljudi iz feudalnih okova i modernizacijske reforme išli su ruku pod ruku s prepirkama na temu “tko je narod” i gdje treba povući granice između naroda. Starčević, “otac domovine”, poricao je postojanje Srba i Slovenaca i nastojao dokazati da su bosanski muslimani islamizirani Hrvati i slično. Istodobno, bio je veliki štovatelj Francuske revolucije i zagovornik ljudskih prava, modernizacije i demokratskih reformi. No, ne bismo ga mogli smatrati demokratom u našem modernom značenju riječi, a pod utjecajem primordijalne koncepcije nacije pokazivao je određenu sklonost “totalitarnoj demokraciji” (Gross, 2000.: 24-25) i žrtvovanju volje i prava pojedinca pravima i volji nacionalnoga/kolektivnoga. Za njega nije postojala dvojba između demokratskih reformi i nacionalne afirmacije. Nacionalna afirmacija bila je preduvjet za demokratske reforme i za njega je bilo nezamislivo da se nacionalna emancipacija žrtvuje zbog modernizacije i demokracije. Nacionalna emancipacija bila je za njega nužan preduvjet modernizacije Hrvatske.

Važno je razumjeti da se u svim tim ideologijama, koje su pokušale definirati hrvatski identitet i povući granice između Hrvata i “drugih”, argumentacija temeljila na primordijalnim definicijama nacije. Mit o istim predcima, prema kojemu su moderni

Hrvati izravni potomci Hrvata koji su u to područje stigli u 7. stoljeću, nije bio tek sastavni dio nacionalističkih ideologija, nego je procesom difuzije postao sastavnim dijelom samoodređenja hrvatskoga naroda. Preobrazba difuznoga “etničkog kontinuuma” (Stančić) u moderan nacionalni identitet bila je prožeta primordijalnim samoodređenjem. Možemo li i Kohnov opis istočnoga nacionalizma primijeniti na hrvatski slučaj?

“... dok je novi nacionalizam u zapadnoj Europi odgovarao promjenjivoj socijalnoj, ekonomskoj, političkoj zbilji, Srednjom i Istočnom Europom se proširio mnogo prije odgovarajuće socijalne i ekonomske preobrazbe. Te nove ideje naišle su u različitim zemljama na vrlo raznolike institucionalne i društvene uvjete, naslijeđene iz prošlosti, koji su ih oblikovali i modificirali. Različite interpretacije urodile su različitim tipovima nacionalizma – jedan se temeljio na koncepcijama liberalne srednje klase i mogao se ostvariti u jednom demokratskom svjetskom društvu, dok se drugi temeljio na iracionalnim i pretprosvjetiteljskim koncepcijama usmjerenim prema isključivosti ...” (Kohn, 1961.: 457).

Kohn ima pravo kad tvrdi da u Hrvatskoj uvjeti nisu bili sazreli za društvenu promjenu. No, pravi pogrešku kad kaže da su se nacionalisti služili idejama nacionalizma kako bi predmodernom društvu pretvorili u moderno. Hrvatski se nacionalizam koristio idejama prosvjetiteljstva kako bi učinio prve korake u preobražavanju feudalnoga u kapitalističko društvo. Ovisnost o stranim centrima moći u Beču i Budimpešti smatrala se zaprekom u modernizaciji. Borba protiv stranih centara moći tekla je usporedo s nastojanjem da se odredi obuhvat nacije. Odatle proistječe Kohnova optužba za “isključivost”. No, moramo ponoviti da je to bilo manje važno od glavnoga cilja nacionalizma kao instrumenta modernizacije. Mogli bismo povući analogiju s kasnijom strategijom Komunističke partije da se moderniziraju agrarne privrede Rusije i Istočne Europe. Isto onako kako su ruski boljševici i istočnoeuropski komunisti smatrali da je njihova uloga industrijalizirati svoje zemlje jer to nije učinila buržoazija, nacionalisti Istočne Europe pokušavali su svoje zemlje modernizirati služeći se nacionalizmom kao sredstvom. Onako kako su boljševici u lenjinističkoj verziji revolucionarne partije pokušavali “usaditi” “klasnu svijest” izvana, tako su nacionalisti pokušavali “probuditi” uspavanu nacionalnu svijest “vlastitoga” naroda.

Točno je da se pripadnost hrvatskoj naciji temeljila na “zajedništvu podrijetla”, na *ius sanguinis* – zakonu krvi i u tom smislu je ta nacija prema “njemačkom modelu” (Brubaker, 1992.) prethodila državi. No ta je definicija nacionalnoga istodobno upotrijebljena da se robove oslobodi ropstva, da se pojedince oslobodi feudalnih obveza i da im se daju prava građanstva. Točno je da se građanski status ograničavao na one koji su pripadali zajednici definiranoj prema *ius sanguinis*, no ono je podanike ipak pretvorilo u građane. To je odraz povijesnih okolnosti nerazvijenosti u Istočnoj Europi koje su potom zagovornici dihotomije građansko-etničko apsolutizirali. Točno je da su države stvorile nacije na Zapadu, ali pitanje je koliko se stupanj u kojem je to potom postalo nacijom bitno razlikuje od *volk* definicija na Istoku. Kad je kulturna bit zapadnoga građanstva došla pod pritisak useljavanja “drugih”, reakcija je bila vrlo *völkisch*. Kako objasniti endemski rasizam prema “drugomu” u zapadnim društvima ako identitet naroda ima “građanski” oblik? Jesu li “krv” i “tlo” doista toliko različiti i ne podrazumijeva li posljednje ono prvo? Kako kaže McCrone, “Uostalom, *Lebensraum* je bio koncept koji je u Hitlerovoj Njemačkoj povezivao oboje” (McCrone, 1998.: 9). Pojavljujeva-

nje hrvatskoga nacionalnog identiteta, gdje su se ljudi definirali primordijalno, na temelju mita o zajedničkim predcima, bio je pomiješan s građanskim identitetom, sa stjecanjem političkih prava, s modernizacijom feudalnog društva. Ta kasnija preobrazba nacionalizma u njegov "organski" oblik u verziji ustaša bila je ostvarenje tek jedne od mogućnosti prisutnih u izvornim oblicima nacionalizma. Primordijalni identitet, identitet "zajedničkih predaka", može postojati zajedno s liberalnim političkim oblicima isto onako kako građanski identitet na "Zapadu" može postojati zajedno s autoritarnim političkim oblicima i ksenofobijom prema "drugima".

Uspjeh "primordijalnoga projekta"

Politička mobilizacija seljaštva od strane Hrvatske seljačke stranke, koju je stvorio i vodio Stjepan Radić, dovršila je to pretvaranje naroda u naciju. "Nacionalni identitet" bio je definiran i čvrsto etabliran. Kako je opisao romanopisac Petar Šegedin, "Nacionalnost u mojem djetinjstvu nije postojala. Moj djed bio je podanik 'cara Franje' i značenje toga bilo je isto što i nacionalna pripadnost. Kad sam 1933. posjetio strica Jakova, koji je kao šesnaestogodišnjak emigrirao u Ameriku, izjavio je za sebe da je Austrijanac ... Samo je Stjepan Radić, naglašavajući uz seljaštvo i hrvatstvo, probudio u našem narodu živu nacionalnu svijest" (Šegedin, 1996.). Kako su mnogi naglašavali, nacionalna je svijest počela kao razumijevanje onoga što "nismo". "Tek nakon Drugoga svjetskog rata, pod talijanskom okupacijom, nacionalni je osjećaj jasnije uskrnuo, ali prije svega kao svijest o tome da nismo Talijani. Ondje, na poluotoku Pelješcu, nije bilo Talijana", "oni su isto što i mi" (Šegedin, 1996.). No to "što doista jesmo" počelo se definirati isključivo primordijalno. Intelektualci su primarni identitet smještali na različite razine društvene i etničke heterogenosti. Kad je 1918. stvorena prva jugoslavenska država (Država Srba, Hrvata i Slovenaca) bila je utjecajna teorija triju "plemena", ujedinjenoga "jugoslavenskog naroda", "hrvatsko-srpska nacionalna sloga" (Banac, 1984.: 98), teorija koja je poslužila u borbi protiv dominacije jačih neslavenskih sila – Austrijanaca, Mađara i Talijana, koji su svi bili primordijalno definirani. Zajednički predci, bilo u ranoj verziji ilirskih preporoditelja poput Ljudevita Gaja ili isključivijih hrvatskih nacionalista poput Ante Starčevića, definirali su Hrvate uz pomoć neke specifične povijesne interpretacije zajedničkog podrijetla hrvatskoga naroda.

Uspjeh primordijalne verzije ogleda se u činjenici što su te intelektualne vizije postale dijelom zajedničkog identiteta. Ljudi su se počeli definirati primordijalno; bili su Hrvati i mitski zajednički predci postali su važan dio samodefinicije i podjele između onih koji pripadaju "nama" za razliku od "njih". Dok je prije, da se poslužimo Šegedinovom metaforom, biti carevim podanikom bilo jednako nacionalnom identitetu (a mogli bismo reći da je i religijski identitet igrao istu emocionalnu i identitetsku ulogu kakvu danas igra nacionalni identitet), "buđenje" nacionalnog identiteta stvaralo je jasnu granicu između položaja podanika i nacionalnog identiteta. Povijesna činjenica što je Hrvatska bila dijelom Austrije i Austro-Ugarske, Kraljevine Jugoslavije, a poslije i komunističke Jugoslavije (*s ineterregnumom* hrvatske ustaške marionetske države tijekom Drugoga svjetskog rata) stvarala je razumijevanje jasne podjele između etničkog i nacionalnog identiteta na jednoj strani nasuprot građanskom statusu (u koji je pretvoren im-

perijalni “podanički” status). Hrvati su Hrvati u primordijalnom smislu, ali su podanici i/ili građani Austro-Ugarske ili kasnije Jugoslavije.

Dileme jugoslavenstva

Stvaranje jugoslavenske države obilježile su stalne političke napetosti između zagovornika centralizacije i federalizacije. Ta je politička napetost imala duboke implikacije za stvaranje identiteta i temeljila se na predstavljanju različitih projekata identiteta. Demokratska verzija jugoslavenstva temeljila se na ideji stvaranja buduće jugoslavenske nacije na temelju sličnosti između slavenskih naroda. Zajednička država doživljavala se kao sredstvo postupnog amalgamiranja te “zajedničkosti” bez hegemonije bilo kojeg njezina sastavnog dijela. Politička je stvarnost bila drukčija. Prva je jugoslavenska država stvorena više-manje kao produžetak srbijanske države s jakom srpskom dominacijom u svim sferama života. To iskustvo zajedničke države i srpske dominacije samo je pridonijelo učvršćenju identiteta nesrpskih etničkih grupa. Političke nesrpske elite snažno su se protivile srpskoj dominaciji u institucijama jugoslavenske države – ekonomskoj, kulturnoj i političkoj. Srpska je dominacija čak pretvorila “neutralni” identitet nesrpskih grupa u snažni, protusrpski orijentiran, nacionalni (primordijalno definirani) identitet. Umjesto zajedničkog cilja, jugoslavenstvo je postalo simbolom izrabljivanja i dominacije jedne grupe nad drugom. Slaba vezanost uz zajedničku državu pridonijela je njezinom raspadu kao posljedici njemačke invazije. Jugoslavija je bila podijeljena na nekoliko kvazineovisnih država i protektorata. Njemačko-talijanska politika podjela uspješno je zamijenila neispunjene nacionalističke težnje unutar Jugoslavije stvaranjem “neovisnih” država. “Neovisna” Hrvatska, Crna Gora (nakon komunističkog ustanka 1941. Italija je proglasila ništavnim proglašenje neovisnosti i uvela vlastitu upravu), “velika” Albanija – sve su one stvorene kao suprotnost prijašnjoj srpskoj dominaciji. Nedićev režim u Srbiji nadao se uskrsnuti srpsku državu pod njemačkom zaštitom. Makedonija je, pak, bila podijeljena između Bugarske, Crne Gore i Albanije, a Slovenija, kao njemački protektorat, bila je osuđena na nestanak (ista politika bila je primijenjena u Slovačkoj) (Bilandžić, 1985.: 43-48).

Jedina dva pokreta koji su bili protiv sila Osovine, partizani predvođeni komunistima i srpski četnici, imali su različita viđenja obnove Jugoslavije. Dok su četnici bili gotovo isključivo pansrpski pokret, komunistički partizani bili su posvećeni obnovi Jugoslavije. Za razliku od centralizirane predratne Jugoslavije, komunisti su ponudili federalnu rekonstrukciju države utemeljenu na jednakosti sastavnih nacija. Posljedica komunističke pobjede bila je federalizacija Jugoslavije. Isprva je ta federalizacija bila tek krinka za dominaciju Komunističke partije nad društvom, no kasnije se sama Komunistička partija “federalizirala” i podijelila prema nacionalnom ključu. Federalizacija Jugoslavije konačno se učvršćuje u Ustavu iz 1974. kojim je Jugoslavija konačno postala federacija temeljena na ravnopravnosti federalnih jedinica koje su iznutra bile pod nadzorom svojih komunističkih partija (Sekulić, 1992.: 120-124). Nacionalni identitet postao je jednim od glavnih kriterija konstituiranja političkog sustava, a kao posljedica federalističke komunističke politike umnožavali su se identiteti. Uz srpski, hrvatski i slovenski identitet, priznati su i makedonski (od 1948.), crnogorski, a nakon Ustava 1963. godine, i muslimanski (kao etnički a ne vjerski identitet). Te grupe smatrale su se

konstitutivnim “nacijama” Jugoslavije. Koncept zaštitničke federacije bio je privlačan tim manjim, novopriznatim nacionalnim grupama, osobito Makedoncima, koji su se osjećali ugroženim od Grčke i Bugarske. Oni koji su imali svoje “matične nacije” kao neovisne države izvan jugoslavenskih granica (Albanci, Mađari, Židovi, Talijani, Česi, Turci ...) nazivali su se narodnostima (Woodward, 1995.: 29-41). Komunistička je partija pazila da ne ponovi pogrešku srbijanske međuratne elite koja je politikom dominacije antagonizirala sve druge nacionalne grupe. Jugoslavenski politički vođe shvaćali su da će propasti politika jedinstvene nacionalne države, temeljene na “imperijalističkim” pokušajima poricanja nacionalnosti mnogim narodima u sastavu Jugoslavije (Cohen/Warwick, 1983.; Shoup/Hoffman, 1990.). Tito se nadao da će svojom politikom “bratstva i jedinstva”, neprisilnog jugoslavenstva i demokratskog izražavanja nacionalnih težnji federalnim sustavom moći biti zadovoljene nacionalne težnje, a integritet države biti učvršćen i očuvan. “Komunistički program bio je, ukratko, negacija dvaju ideoloških obilježja međuratnog poretka. Naglašavanjem ravnopravnosti nacija (ne tek nekih neodređenih narodnosti ili etniciteta) komunisti su srušili srpsku hegemoniju. U naglašavanju individualnosti nacija činilo se da ruše jugoslavenski unitarizam” (Banac, 1992.: 171).

Tito i komunisti općenito imali su ambivalentan odnos prema jugoslavenstvu. Slijedom tradicionalne komunističke orijentacije, Tito je vjerojatno gajio nostalgiju prema nekom obliku jugoslavenstva. To najbolje pokazuju njegove riječi upućene skupini inozemnih dopisnika 1952. godine: “Volio bih doživjeti dan kad će se Jugoslavija stopiti u čvrstu zajednicu, kad više nećemo morati biti neka formalna zajednica već zajednica jedinstvene jugoslavenske nacije u kojoj će naših pet naroda postati jedna jedina nacija ... To je moja najveća težnja. Vi ste imali sličan proces stvaranja jedinstvene nacije u Americi, gdje je nacija stvorena od engleske i drugih nacija” (prema Banac, 1990.: 152).

Unatoč toj “najvećoj težnji” Tito je pazio da je ne prenese na nacije Jugoslavije. Kako je stariji naraštaj komunista odlazio, mlađi su se vođe čvrsto vezali za svoje republičko-nacionalne federativne jedinice. Izbljedjeli su snovi o jugoslavenstvu i Jugoslavija je sve više postajala područjem pregovaranja nacionalnih (komunističkih) političkih elita. U jednoj knjizi (Ramet, 1992.) primijenjen je model međudržavnih odnosa u razumijevanju unutardržavnih odnosa. Zbog pregovaranja među republikama (njihovim komunističkim partijskim elitama) taj je eksplanatorni okvir bio najprimjereniji. Kako je ustvrdila Ramet, “Jugoslavija se, na poslijetku, postupno razvila od uređenja koje je odgovaralo labavom bipolarnom sustavu (1918-63.) do sustava ravnoteže moći (od 1965. godine)” (Ramet, 1992.: 5). Bio je to proces postupnoga učvršćenja legitimnosti komunističkih elita u interesu njihovih nacija (republika).

Nova generacija (ona koja je na vlast došla šezdesetih godina 20. stoljeća) komunističkih političkih elita konačno je odbacila projekt jugoslavenstva kao nacionalnog identiteta. “Organsko jugoslavenstvo”, “integralno jugoslavenstvo”, “unitarizam” bili su definitivno odbačeni. Na Osmome kongresu Saveza komunista Jugoslavije u prosincu 1964. Veljko Vlahović napao je ideje o odumiranju nacija Jugoslavije kao “uskogrudni šovinizam i podli kriptounitarizam”. Tito je napao “određene ljude” koji su “pogrešno shvatili da jedinstvo naših naroda znači eliminaciju nacionalnosti i stvaranje nečega novog i umjetnog, to jest jedinstvene jugoslavenske nacije, na liniji asimilacije i birokratske centralizacije, unitarizma i hegemonije” (navedeno prema Rusinow, 1978.:

167). Važno je uočiti razliku u odnosu na njegov intervju iz 1952. i uvođenje pojma “umjetnih nacija”. Projekt jugoslavenskog identiteta bio je odbačen kao “umjetan”, odražavajući “pogrešne ideje” idealističke inteligencije ranoga romantičnog razdoblja u najboljem slučaju, a u najgorem hegemonističke težnje – u jugoslavenskom kontekstu to je bio “hegemonistički” srpski nacionalizam. U glavama sredovječnih i mlađih komunističkih vođa Jugoslavija je trebala biti federalna država utemeljena na ravnopravnosti njezinih nacija. Bila je odbačena svaka ideja o tome da je to “prijelazna” faza procesa na čijem će kraju postojeće nacije – Hrvati, Srbi, Slovenci, Makedonci, Crnogorci, Muslimani – biti amalgamirane u neku jugoslavensku super-naciju. Jugoslavija je bila definirana kao višenacionalna federalna država, a njezina legitimacija temeljila se na njezinoj specifičnoj ideološkoj varijanti socijalističkog samoupravljanja i njezine vodeće uloge u Pokretu nesvrstanih zbog čega je njezin međunarodni status bio mnogo veći no što bi se moglo očekivati na temelju njezine političke i ekonomske težine. Primordijalna definicija nacija uzimala se manje-više neupitno, to jest, barem je nitko nije dovodio u pitanje. Legitimacija države definirala se u okviru socijalističkih projekata poslijeratne Jugoslavije. Budući da se legitimacija federalne države nalazila u komunističkoj ideji, nije bilo nikakvih izgleda da država preživi raspad komunizma (Sekulić, 1997.).

Nelagoda zbog jugoslavenskog identiteta

Postupna federalizacija strukture vlasti Jugoslavije od šezdesetih godina 20. stoljeća nadalje promijenila je moć političke elite i osnove legitimacije. Osnova moći postala je republika, a “obrana” republičkih interesa glavni izvor legitimacije elite (Bilandžić, 1985.: 329; Bilandžić, 1999.: 528-43). “Nacionalni ključ” je postao glavnom formulom podjele vlasti na federalnoj razini. U takvom je političkom okruženju porast broja ljudi koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni u etno-nacionalnom smislu izazivao nemir među novim nositeljima vlasti. Povećani broj “Jugoslavena” mogao je ponovno legitimirati centar moći u Beogradu i stare “unitarističke” snage.

Nakon Drugoga svjetskog rata nacionalnost se registrirala na desetogodišnjim popisima stanovništva, no kategorija Jugoslavena nije postojala. Uvedena je prvi put na trećem poslijeratnom popisu, 1961. godine. Službeno, bila je rezervirana za one koji se nisu opredijelili ni za koji određeni identitet (Petrović, 1983.). Godine 1961. Jugoslavenima se izjasnilo 1,7% stanovnika, a 1971. njihov udio pao je na 1,3%. Umjereni pad opredjeljenja za kategoriju “Jugoslaven” za zemlju u cjelini u tom razdoblju bio je ponajprije rezultat onih koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni u Bosni i Hercegovini (8,4% stanovnika 1961. i 1,9% 1971.). Prema Ramet (1992.: 176-186), visok postotak izjašnjavanja u Bosni 1961. bio je posljedica odbijanja muslimana da se poistovjete s dominantnim nacionalnim grupama (tj. Srbima i Hrvatima). Na popisu 1971. prvi je put uvedena kategorija “Muslimana” kao nacionalnosti i mnogi su se muslimanski Bosanci, koji su se prije izjašnjavali kao Jugoslaveni, izjasnili kao “Muslimani”. No, osim Bosne i Hercegovine i Kosova, broj onih koji su se izjasnili kao Jugoslaveni u razdoblju 1961-1981. porastao je u svim drugim dijelovima bivše Jugoslavije. To je bilo osobito uočljivo u Hrvatskoj, Vojvodini i Bosni i Hercegovini (za razdoblje 1971-1981). U Hrvats-

koj se 1961. godine 1,9% stanovnika izjasnilo kao Jugoslaveni, a 1981. bilo ih je 8,2%. Godine 1991., uoči raspada Jugoslavije i rata, taj je udio pao na 2,2% (Sekulić, 1997.a).

Znatan porast stanovnika koji su se 1981. izjasnili kao Jugoslaveni izazvao je nelagodu u partijskom vodstvu. Njihova se politička legitimacija temeljila na obrani hrvatskih političkih interesa. "... Ne postoji apsolutno nikakva mogućnost stvaranja neke jugoslavenske nacije", izjavio je D. Bilandžić (1982.), tada član Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske. Bilandžić je optužio te obraćenike na jugoslavenstvo za antifederativne pobude i obožavanje centralizma. Usto, ustvrdio je da je "jugoslavizacija" osobito usmjerena protiv Hrvata, čiji se broj u Vojvodini smanjio za 30.000 (udio Hrvata u Vojvodini smanjio se u razdoblju 1971-81. sa 7,1% na 5,4% stanovništva, a broj Jugoslavena povećao se s 2,4 na 8,3% – u apsolutnom iznosu broj Hrvata smanjio se sa 138.561 na 109.203, a broj Jugoslavena povećao se s 46.928 na 167.215 (Petrović, 1987.: 45). U polemici koja je uslijedila zanimljivo je da je Bilandžić bio napadnut zbog "prikrivenoga hrvatskog nacionalizma" i zato što je one koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni optužio da su unitaristi i antifederalisti, ali nitko nije doveo u pitanje njegovu teoriju o "umjetnom" karakteru jugoslavenske nacionalnosti. Jugoslavenski su komunisti odbacili ideje asimilacije i amalgamiranja nacija, ali su se suočili sa sve većim brojem onih koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni. Prema tadašnjim demografskim projekcijama, predviđalo se da bi uz nastavljanje takvog trenda 1991. godine broj Jugoslavena bio oko pet milijuna odnosno da bi od 5,5% mogao porasti na 20% stanovništva – kako znamo, to se nije dogodilo.

Unatoč službenoj politici obeshrabrivanja jugoslavenstva kao etničkog identiteta kao "umjetne nacije", empirijska je činjenica da je broj onih koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni bio u porastu. U jednoj prijašnjoj studiji (Sekulić/Hodson/Massey, 1994.) pokušali smo otkriti glavne društvene snage koje su taj porast proizvele. Umnogome najvažniji čimbenik bili su nacionalno mješoviti brakovi. Djeca ljudi iz takvih brakova bili su više od 11 puta skloniji izjašnjavati se kao Jugoslaveni od onih iz nacionalno homogenih brakova (na temelju kombiniranih reprezentativnih uzoraka za cijelu Jugoslaviju u 1985. i 1989. godine). Utjecajni čimbenici bili su i članstvo u komunističkoj partiji (vjerojatnost da će se izjasniti kao Jugoslaveni bila je među članovima 60% veća nego među nečlanovima). Taj je čimbenik bio osobito važan u Hrvatskoj, gdje je ta vjerojatnost bila dvostruko veća. Urbanost je također bila važna činjenica (kako je sredina bivala urbanijom, od sela, mjesta do grada, vjerojatnost je rasla 60% – u Hrvatskoj mnogo manje); a u pogledu dobi, vjerojatnost izjašnjavanja Jugoslavenima smanjivala se 3% svakom godinom života. Posljednji čimbenik je sudjelovanje u društvenim organizacijama. Za one koji su bili aktivni, vjerojatnost da će se izjašnjavati kao Jugoslaveni bila je približno trećinu veća.

Uspoređujući različite republike, došli smo do zaključka da je manjinama jugoslavenstvo bilo način da izbjegnu status manjine. Na primjer, homogeno hrvatsko roditeljstvo očito je negativno djelovalo na opredjeljivanje za jugoslavenstvo u Hrvatskoj, ali je u Bosni i Srbiji djelovalo pozitivno (ondje je činjenica da su roditelji Hrvati više od 15 puta uvećavala vjerojatnost izjašnjavanja Jugoslavenima). Također, postojala je tendencija da se osobe čiji su roditelji bili Srbi u Hrvatskoj više izjašnjavaju kao Jugoslaveni, ali u postotku koji nije statistički značajan. Tako su se Bilandžićeve (1982.) tvrdnje o

asimilacijskom karakteru jugoslovenstva – ostavljajući, dakako, po strani njegove ideološke ocjene – potvrdile.

Jugoslavenski identitet – funkcionalna analiza

Pitanje jugoslavenskog identiteta, jugoslovenstva kao ideologije, uvijek je bilo nabijeno emocijama. Radilo se, naime, o različitim ideološkim projektima koji su se međusobno suprotstavljali i sukobljavali. Tko je “nacija”, tko su “drugi”; “umjetne nacije” na jednoj strani i “organske nacije” na drugoj; “povijesne” i “nepovijesne” nacije – sve su to projekti na kojima pada ili stoji moć suparničkih elita. Ovdje ćemo na temelju funkcionalne analize suziti svoj cilj i pokušati razumjeti ulogu koju je izjašnjavanje za jugoslovenstvo odigralo na karti identiteta stanovništva bivše Jugoslavije.

Razloge izjašnjavanja Jugoslovenima možemo podijeliti na tri najvažnija. Prvi je bio položaj manjine. Manjine – Srbi u Hrvatskoj, Hrvati u Srbiji itd. – “izbjegavale” su svoj manjinski položaj izjašnjavajući se kao Jugosloveni. Nije ta pojava ništa novo – manjine su uvijek spremne prihvatiti univerzalističke ideologije zato što ih one izdižu iz manjinskog statusa – židovsko prihvaćanje komunizma ili prihvaćanje univerzalističkoga indijskog identiteta Kongresne stranke od strane Nedodirljivih imale su istu funkciju.

Sljedeći (i najutjecajniji) čimbenik bio je demografski – djeca iz mješovitih brakova, kako bi izbjegla izbor između jedne ili druge nacionalnosti, odlučivala su se za jugoslovenstvo. Iako su u jednom od rijetkih prethodnih istraživanja autori na temelju indirektnih podataka ustvrdili da mješoviti brakovi nisu glavni čimbenik identifikacije s jugoslovenstvom (Burg/Berbaum, 1989.), naši podatci pokazuju da je taj čimbenik snažnija determinanta jugoslovenstva.

Politički čimbenik – partijsko članstvo i aktivnost u društvenim organizacijama – također upućuje na to da je, unatoč službenoj politici neforsiranja jugoslovenstva, postojao među članovima Saveza komunista spontan pokret prema jugoslovenstvu. Premda je Savez komunista odbacio politiku prisilnog jugoslovenstva, ostaci “pozitivnog jugoslovenstva” bili su prisutniji među članovima nego u ostatku stanovništva.

Na posljetku, posljednji čimbenik je bila modernizacija – mlađi i urbaniziraniji bili su skloniji izjašnjavati se kao Jugosloveni. Pritom moramo dodati jednu važnu napomenu – stupanj naobrazbe nije utjecao na povećano izjašnjavanje za jugoslovenstvo. Unatoč činjenici da su ti mlađi i urbaniziraniji ljudi bili obrazovaniji, obrazovanje kao nezavisan faktor nije povećavalo izjašnjavanje za jugoslovenstvo.

Iako nismo prikupili podatke koji su izravno vezani za to tumačenje, možemo spekulirati da se za jugoslovenstvo odlučivala i mala manjina ljudi koji su time prosvjedovali protiv “etničkog nacionalizma”. Izjašnjavanje za jugoslovenstvo vjerojatno se nije temeljilo samo na “pozitivnoj” identifikaciji s jugoslovenstvom nego je bilo i rezultat “negativne” identifikacije s tradicionalnim nacionalizmom i njegovom ulogom u jugoslavenskoj politici.

Merton (1967.: 105) upozorava da motive djelovanja ne bismo smjeli brkati s njegovim namjeranim i/ili nenamjeranim posljedicama. Individualne motivacije (bijeg iz

položaja manjine, izbjegavanje sukobljenih pritisaka u slučaju djece iz mješovitih brakova, izvlačenje od pritisaka etničkog nacionalizma, izražavanje ideološke predanosti jugoslavenskom projektu) ima namjeravane i nenamjeravane posljedice. Vjerojatno najvažnija nenamjeravana posljedica (barem sa stajališta većine ljudi koji su se izjasnili kao Jugoslaveni) je otvaranje političke rasprave i unošenje nemira u politički sustav koji se razvio u suprotnom smjeru. Sve više ljudi koji su izbjegavali vladajuću “političku formulu” narušavalo je sustav koji se temeljio na konsenzusu komunističke političke elite da predstavlja “svoje nacionalne grupe”. To je bilo osobito nezgodno za hrvatsku političku elitu zbog razmjerno velikog broja onih koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni i tendenciji njegova rasta. Učinak na tradicionalni nacionalizam, koji je bio potisnut u političko podzemlje, bio je jednak. Spontano pojavljivanje jugoslavenstva kao nacionalne identifikacije narušilo je krhku ravnotežu među nacionalnim elitama koje su svoja teritorijalna prava temeljile na rasprostranjenosti tradicionalnih nacija na teritorijima koje kontroliraju.¹ Široko prihvaćena primordijalna definicija nacije, zajedno s uсаđenim političkim interesima, bila je protivna stvaranju “umjetne” nacije u kojoj bi prvenstvo etničkog identiteta trebao zamijeniti državno-etnički identitet.

Nestanak jugoslavenstva

Kako smo prije rekli, izjašnjavanje za jugoslavenstvo osjetno se smanjilo u razdoblju 1981-1991. U Jugoslaviji je u cjelini palo s 5,5% stanovništva na 3,0%. Pad je zabilježen u cijeloj zemlji, osim u Vojvodini i na Kosovu (gdje je bilo neznatno – 0,2% stanovništva na popisima 1981. i 1991.). U Hrvatskoj je taj pad bio dramatičan (s 8,2% na 2,2%), usporediv s porastom u razdoblju 1971-1981. (s 1,9% na 8,2%) (Sekulić, 1997.a). Taj je pad rezultat nacionalnih sukoba i pratio je raspad jugoslavenske države. S jedne strane, legitimacija Jugoslavije nakon Drugoga svjetskog rata bila je usidrena u socijalističkom projektu. S raspadom komunizma nestali su svi oni elementi koji su opravdavali postojanje Jugoslavije – samoupravljanje, nesvrstanost i neovisan položaj između Zapada i Istoka. Tradicionalni nacionalistički projekti, koji su tijekom razdoblja komunističke modernizacije bili gurnuti na rub, pojavili su se kao jedina održiva alternativa. Stupanj prožetosti tradicionalnog nacionalizma liberalnim elementima razlikovao se od republike do republike i odražavao je povijest i lokalne odnose moći (Sekulić, 1992.). S druge strane, u svim nesrpskim dijelovima Jugoslavije razvio se nakon Miloševićeva dolaska na vlast jak protusrpski osjećaj. Dvojba između razdvajanja i održava-

¹ Tradicionalne nacionaliste uznemirivala je Titova politika davanja nacionalnih prava “novonastalim” nacijama i to su pripisivali njegovim manipulacijama sa svrhom slabljenja tradicionalnih nacija. Hrvatima i Srbima jednako je smetalo davanje statusa nacije bosanskim muslimanima. Za hrvatske nacionaliste oni su, kako je mislio Starčević, bili islamizirani Hrvati. Iz toga je slijedila tvrdnja da u “stvarnosti” Bosna i Hercegovina ima hrvatsku većinu, što je elaborirao, na primjer, Katalinić u tekstu “Bosna između Hrvatske i Srbije” (Katalinić, 1993.). Srbi, Grci i Bugari poricali su priznavanje Makedonaca. “... bugarska vlada prva je priznala makedonsku neovisnost ... ali to je učinila, kako je rekao bugarski predsjednik, ne kao ‘naciju’ nego kao ‘državu’” (Woodward, 1995.: 219). Srpski nacionalisti stalno su poricali da Crnogorci imaju neki drugi identitet osim srpskoga. Na primjer, Alex Dragnić, pišući o rezultatima popisa stanovništva 1991. godine, jednostavno ignorira činjenicu da se 61,8% stanovnika Crne Gore izjašnjavaju ponajprije kao Crnogorci, a 9,3% kao primarno Srbi i sve ih stavlja u istu kategoriju (Dragnić, 1992.: 193).

nja Jugoslavije sve se više pretvarala u dvojbu: biti pod Miloševićevom kontrolom ili je izbjeći pod nacionalističkim vodstvom svoje republike. S obzirom na nestajanje jugoslavenske države i na to da je Milošević prisvojio ideju jugoslavenstva, pokazalo se da je tradicionalni nacionalizam rješenje. U takvoj se situaciji moglo očekivati i nestajanje identifikacije s jugoslavenstvom; upravo se to dogodilo u Hrvatskoj. U nizu anketa provedenih u posljednjem desetljeću ne nalazimo onih 2,2% Jugoslavena iz 1991. (Svjetsko istraživanje o vrednotama iz 1995., Anketa o kvaliteti života iz 1996. godine) i ne očekujemo da će se na popisu 2001. ponovno pojaviti (u vrijeme pisanja ovoga teksta podatci nisu bili na raspolaganju).

Hrvatska i građanski i etnički identitet danas

Razlog zbog kojega sam toliko vremena posvetio jugoslavenskom identitetu jest u tome što taj identitet umnogome ima elemente građanskog identiteta. Iako je imao i elemente etničke identifikacije (u izvornim oblicima organskog jugoslavenstva), u modernim oblicima (u posljednjih dvadeset godina) sve je više postajao način “bježanja” iz usko definiranoga etničkog esencijalizma, prevladavanja tradicionalnog nacionalizma i izbjegavanja prevladavajućeg oblika vladajućeg primordijalističkog diskursa. U funkcionalnom smislu, funkcija modernizacije, “bijeg” iz manjinskog statusa i demografska funkcija (djeca iz mješovitih brakova) jugoslavenstva nestali su s raspadom Jugoslavije i istodobnim nestankom poistovjećivanja s jugoslavenstvom. Veliko je pitanje postoje li kakvi funkcionalni ekvivalenti jugoslavenstvu.

Hrvatska je prošla kroz razdoblje reinterpretacije vlastite povijesti i snažnog nacionalnog buđenja. “Klasu”, glavni element u komunističkom diskursu, zamijenila je “nacija” u nacionalističkom diskursu (Sekulić, 2001.). Primordijalistički diskurs nacionalističke ideologije stopio se s primordijalizmom svakidašnjeg diskursa. Nestala su “siva područja” koja je prije pokrivalo jugoslavenstvo i identitet se definirao primordijalno, bez drugih političkih principa koji bi posredovali između identiteta i političke legitimacije. Dok je legitimacija bivše socijalističke Jugoslavije uglavnom dolazila iz samoga socijalizma, u Hrvatskoj je nacionalni identitet postao jedinim legitimirajućim principom. Postojanje države opravdavalo se prema klasičnoj nacionalističkoj formuli, postojanjem jednog identiteta koji država treba štiti i jačati. Stvaranje hrvatske države u uvjetima rata i agresije proizvelo je jak obrambeni nacionalizam i snažnu nacionalnu identifikaciju. Ali, nacionalistički projekt na temelju kojeg je država stvorena proizveo je nove unutarnje i vanjske sukobe s potencijalno važnim posljedicama za definicije i formacije identiteta. Projekt nacionalne homogenizacije vladajuće stranke bio je inherentno antipluralistički i suprotan modernizacijskim trendovima. Iako jugoslavenstvo više nije predstavljalo stvarnu opasnost i ostaci jugoslavenskog identiteta i jugoslavenske ideologije bili su marginalizirani, pojavila se nova unutarnja diverzifikacija. U nacionalni identitet uvedena je politička podjela na “dobre” i “loše” Hrvate.²

² Ta podjela na “dobre” i “loše” Hrvate – ili općenito na “dobre” i “loše” pripadnike bilo koje nacije, ima u hrvatskom nacionalizmu duboke korijene. “Otac” hrvatskoga nacionalizma Ante Starčević razvio je teoriju da u svakom narodu postoje ljudi koji nisu kadri težiti prema, inače naslijeđenoj, potrebi za nacionalnom slobodom. Ta skupina, koja uvijek služi tuđinima i koja uvijek nanosi štetu vlastitoj naciji, trebala bi biti

Opasnosti regionalizma i regionalnih identiteta praćene rastom utjecaja regionalnih stranaka (osobito u Istri) doživjeli su nositelji nacionalnog projekta kao opasnost od "nejedinstva". Sa stajališta identiteta, to je samo bio znak krhkosti tog identiteta i njegove ovisnosti o povijesnom i političkom kontekstu. Sada kad više nije bilo jugoslavenstva u smislu postojanja države i alternativnih identiteta, pojavile su se nove alternative – osobito u obliku regionalizma – kao otpor primordijalizmu nacionalističke ideologije i njezine esencijalističke definicije identiteta. Najveći izazov potekao je od Istarskoga demokratskog sabora (IDS) koji je problemu identiteta vrlo zanimljivo pristupio u svojem programu iz 1991. Oni su obznanili da "se Istrani osjećaju pripadnicima hrvatske, slovenske, talijanske nacije i istarskog etnika" (navedeno u Banovac, 1998.: 125). Autor pokušava pokazati da regionalni i nacionalni identitet nisu uzajamno isključivi. Logički gledano, u izražavanju lokalnog, regionalnog i potom nacionalnog identiteta nema proturječja. No u diskursu nacionalističkog projekta, mora dominirati nacionalni identitet. Osobito kad nacionalnu državu, koju legitimira obrana nacionalnog identiteta, dovodi u pitanje regionalna stranka, koja nalazi opravdanje u tome što je "regionalni" identitet u Istri postao dominantnim. U Hrvatskoj je bio jak trend fokusiranja na identitet "ispod" nacionalne razine. U Svjetskom istraživanju o vrednotama 1995. godine, provedenom u prosincu (nekoliko mjeseci nakon akcije "Oluja", kada je "Krajina" vraćena pod hrvatski nadzor i kad je nacionalna euforija trebala biti na vrhuncu) – velik broj ljudi izjasnio se za privrženost regiji užoj od nacionalnoga teritorija. Kad je reprezentativnom uzorku hrvatskih građana postavljeno pitanje za koji se teritorij osjećaju najviše vezani – grad u kojem žive, regiju, Hrvatsku, Europu ili svijet – 79,8% ispitanika odlučilo se za grad ili regiju, 15,5% za zemlju i 4,8% za teritorij širi od Hrvatske (Sekulić 1997.b: 52). Pitanje nije bilo oblikovano tako da implicira kako vezanost za regiju ili grad nekako proturječi nacionalnoj identifikaciji.

No ono upućuje na to da je privilegirani status nacionalne identifikacije koji traže nacionalistički ideolozi kudikamo kompleksniji i nejasniji. Neki autori tvrde da je naša prava "kulturalna" vezanost obično mnogo uža od vezanosti za naciju. Nacije su rezultat stapanja različitih lokalnih kultura, rezultat osvajanja, asimilacije, amalgamizacije itd. To je "zamišljena zajednica" (Anderson, 1983.) i uvijek je rezultat političkog djelovanja a ne automatski izdanak kulturnih identiteta. Svatko od nas "... kreće se u beskonačnom broju zajednica od kojih su neke inkluzivnije od drugih i svaka na različit način traži našu privrženost" (Sandel, 1982.: 146). Jednako tako, naša je vezanost locirana na različitim razinama apstrakcija, od obitelji i mjesta, preko grada, regije, Hrvatske, Jugoslavije, Europe i čovječanstva. Najmanja jedinica poput obitelji ili mjesta stanovanja koja ima značajke "primarne grupe" (Cooley), vjerojatno izaziva primarnu vezanost. Tijekom dobrog dijela ljudske povijesti politička se vezanost podudarala s tom primarnom vezanošću. Vezanost za naciju, razvoj "zamišljenih" zajednica, jest korak u povijesti i dominantan oblik političke vezanosti u modernome svijetu. Jedini je "problem" u tome da uvijek potencijalno postoje suparnički zahtjevi za tu vezanost. Vezanost za Hrvatsku, Jugoslaviju ili Istru mogu, u određenim okolnostima, postati primarnim političkim ve-

odstranjena iz nacionalnog organizma. "Pravi" Hrvati, kao i "pravi" Francuzi ili "pravi" Rusi, trebali bi ih se osloboditi. Prema Starčeviću mišljenju, "Deklaracija o pravima čovjeka i građanina" ne bi se trebala univerzalno primjenjivati, nego bi se trebala ograničiti na "prave" nacionaliste. Za takve ljude je skovao izraz "Slavosrbi" (Gross, 2000.: 18).

zanostima. Nacionalističkom diskursu ta fleksibilnost veoma smeta jer proturječi glavnoj tvrdnji o “prirodnosti” primarne prirode nacionalne vezanosti.

Građanski identitet – funkcionalni ekvivalent jugoslavenstvu

Ako je naša prethodna funkcionalna analiza jugoslavenstva ispravna, tada se postavlja pitanje postoji li nešto što ga zamjenjuje. Možemo krenuti od pretpostavke nacionalne homogenizacije u skladu s poznatim Simmel-Coserovim *dictumom*: “Sukob s drugom grupom vodi mobilizaciji energija članova grupe i stoga većoj koheziji te grupe” (Coser, 1956.: 95). Kao rezultat rata, kad su Hrvati bili napadnuti zbog svoga nacionalnog identiteta i nacionalnih težnji te zbog nacionalističkog diskursa koji je vladao javnim životom u postkomunističkom razdoblju, možemo očekivati povećanje opsega i intenziteta identiteta. Možemo pretpostaviti da se velik broj ljudi koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni sada izjašnjavaju kao Hrvati. Također, možemo očekivati da je velik broj ljudi koji su prije imali druge glavne političke vezanosti – bivši komunisti, na primjer – redefinirao svoju vezanost i identitete u svjetlu povećanja hrvatskoga identiteta. Na temelju svih tih procesa možemo očekivati da je veći broj ljudi postao Hrvatima i da će osjećaj hrvatstva postati dublji. No, unatoč tim zbivanjima, možemo pretpostaviti da su danas na individualno-motivacijskoj razini prisutni oni isti funkcionalni zahtjevi koji su u razdoblju socijalističke Jugoslavije proizveli izjašnjavanje za jugoslavenstvo. Jedini je problem to što je nestao jugoslavenski identitet kao realistična alternativa. Potreba za izbjegavanjem primordijalne etničke kategorizacije, potreba pripadnika manjina da izbjegnu manjinski status, potreba pojedinaca iz mješovitih brakova da izbjegnu proturječne pritiske, vjerojatno su jednaki kao i prije. Jugoslavenski identitet s državom koja ne postoji i koja se usto često povezuje s negativnim uspomena na rat i razaranje nije vjerojatna alternativa. Ali, postoji li išta što bi ga moglo zamijeniti? Prema našem mišljenju, alternativa postoji i počinje igrati veliku ulogu. Ta je alternativa rezultat iskustva Hrvata s njihovom integracijom sa “Zapadom”. Naime, kako je drugdje prikazano (Sekulić, 2001.), raspad komunizma bio je impregniran željom za “pridruživanjem Europi”, “postati dijelom Zapada”. Činjenica da se taj “Zapad” distancirao od etničkog nacionalizma i da nije razumio zamisli o “Velikoj Hrvatskoj”, “Velikoj Srbiji” itd., nije bila shvaćena. Što se više hadezeovski nacionalistički režim predsjednika Tuđmana udaljavao od drugih europskih vlada i bio gurnut gotovo u diplomatsku izolaciju, jaz između “europskih vrijednosti” i dominantnih nacionalističkih vrijednosti u Hrvatskoj postajao je sve očitiji. Ideja “građanske Hrvatske” postaje protutežom vladajućem diskursu nacionalističke, “etnički” definirane Hrvatske. Također, taj uvoz “europsjstva” učinio je vidljivijom razliku između etničkog i građanskog identiteta. Biti “građaninom” postalo je nešto više nego biti tek pripadnikom hrvatske nacionalnosti. Diskursi građanskoga sukobili su se s primordijalno definiranim nacionalnim identitetom. U tom bismu smislu postavili hipotezu da je “civilno građanstvo” uvelike postalo funkcionalni ekvivalent nestajućem jugoslavenstvu. Ne radi se o tome da bi se oni koji su se nekoć izjašnjavali kao Jugoslaveni sada izjašnjavali kao “građani”, nego o tome da iste motivacije nagone pojedince u smjeru izražavanja “građanskoga” nasuprot primordijalnom, etničkom, identitetu.

U “Svjetskom istraživanju vrednota” iz 1995. postavljeno je pitanje koje se izravno bavi dvjema dimenzijama identiteta³ – osjeća li se osoba primarno pripadnikom njegove/njezine etničke skupine (Hrvata, Srba itd.) ili primarno građaninom Hrvatske i tek potom pripadnikom etničke skupine. Opća distribucija odgovora dana je u *Tablici 1*.

Tablica 1. Distribucija primarno “etničke” i “građanske” identifikacije

	N	%
Primarno hrvatska	838	70,5
Primarno “druge” nacionalnosti	18	1,5
Primarno hrvatski građanin	314	26,4
Ne zna	20	1,7
Ukupno	1.190	100,0

Prvo što uočavamo jest da je, unatoč vremenu u kojem je anketa provedena (uspješna akcija “Oluja”, nakon koje smo mogli očekivati veću identifikaciju s nacijom), više od četvrtine populacije izjavilo da daju prednost građanskom pred etničkim identitetom. Pogledamo li etničku identifikaciju onih koji su kao primarno istaknuli “građansko”, odmah možemo vidjeti da je točna naša hipoteza funkcionalne ekvivalencije “građanskoga” s “jugoslavenstvom”. Naime, opredjeljivanje za “građanstvo” način je na koji pripadnici manjina mogu izbjeći naglašavanje da su nehrvatske etničke (nacionalne) pripadnosti u jednom vrlo nacionalistički obojenom ozračju.

Tablica 2. Etnička pripadnost i primarna identifikacija

Etnicitet	Primarna identifikacija		
	Etnička	Gradanska	Ukupno
Hrvati	782 (72,8%)	289 (26,9%)	1.074
Srbi	2 (6,4%)	29 (93,5%)	31
Drugi	17 (36,4%)	27 (63,6%)	44

Pogledamo li etničku (nacionalnu) pripadnost, od 32 ispitanika srpske nacionalnosti 29 ih se izjasnilo kao primarno hrvatski građani i tek potom kao etnički Srbi. Isto vrijedi za pripadnike drugih skupina. Od 44 ispitanika druge etničke pripadnosti, 28 ih se izjasnilo za građanski identitet kao primaran. Činjenica da se 93,5% Srba i 63,6% “drugih” izjašnjava za građanski identitet vjerojatno odražava jači pritisak na Srbe nego na “druge” (najveće skupine: 14 muslimana i 14 Mađara) da umanje važnost svoje etničke pripadnosti i naglase da su hrvatski građani. Ali, to nije kraj priče. Utvrdili smo da se i 26,9% Hrvata osjećaju više kao građani nego kao etnički Hrvati. Činjenica da više od četvrtine Hrvata izjavljuje kako je njihov primarni identitet građanski, a ne etnički, po-

³ Anketa se temeljila na individualnim intervjuima na reprezentativnom uzorku od 1.190 osoba u studenome 1995. godine.

kazuje da se postojanje građanskog identiteta ne može objasniti samo manjinskim statusom.

Možemo postaviti hipotezu da oni pojedinci koji žele nadići etničku uvjetovanost, koji su kozmopolitski orijentirani i koji su manje pod utjecajem nacionalističke mobilizacije smatraju da je građanski identitet način na koji mogu izraziti nezadovoljstvo postojećom političkom stvarnošću. Na taj način se građanski identitet može smatrati ekvivalentom jugoslavenstvu. Štoviše, mogli bismo reći da građanski identitet može svoju ulogu obavljati s manje zapreka nego jugoslavenstvo. Naime, jugoslavenstvo je bilo opterećeno idejama “organskog jugoslavenstva”, koje su se temeljile na zahtjevima da se jedan općenitiji etnički identitet zamijeni “užim” identitetom. No, on je ostao u okviru “etničke identifikacije”. Jugoslavenstvo je, također, bilo veoma opterećeno povezanošću sa srpskom dominacijom u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Građanski identitet nije opterećen ničim od toga, ali i on ima svoje političke konotacije. Te su konotacije “prozapadnjačkoga” integracionističkog tipa suprotstavljenog snažnom nacionalističko-izolacionističkom orijentacijom. Svi ti elementi vjerojatno objašnjavaju činjenicu da je primarno građanska identifikacija čak i među “etničkim” Hrvatima kudikamo rasprostranjenija no što je jugoslavenstvo ikada bilo.

Hipotezu da je građanski identitet dio političke i ideološke orijentacije potvrđuje nekoliko jednostavnih korelacija s nekim pitanjima koje izravno pokazuju te orijentacije. Ako prethodno spomenuto pitanje o primarnom teritorijalnom identitetu usporedimo s građansko-etničkim identitetom rezultati su sljedeći:

Tablica 3. Izjašnjavanje o etničkoj pripadnosti i primarnoj teritorijalnoj vezanosti

Primarna teritorijalna vezanost	Etnička	Građanska	Ukupno
Lokalna-regionalna	638 (68,5%)	292 (31,4%)	930
Nacionalna-hrvatska	145 (80,6%)	35 (19,4%)	180
“Kozmopolitska” (Europa, svijet)	19 (33,9%)	37 (66,1%)	56

Očita je težnja da su oni koji “kozmpolitski” definiraju svoju teritorijalnu vezanost također skloniji izražavati građanski a ne etnički identitet (66,1% ispitanika), negoli oni koji su primarno vezani za Hrvatsku i koji se za građanski identitet opredjeljuju u samo 19,4%. Oni koji imaju primarno lokalni ili regionalni identitet (“ispod” Hrvatske) nalaze se u sredini (iscrpniju analizu vezanosti za teritorij vidi u Sekulić, 1997.b). “Kozmopolitizam” je u korelaciji s građanskim identitetom kao što je vezanost za Hrvatsku u korelaciji s dominacijom etničke identifikacijom.

Još jedno pitanje koje je išlo u istome smjeru bilo je “Koliko ste ponosni što ste hrvatski građanin?”, a odgovori su sezali od “vrlo ponosan” do “uopće nisam ponosan”.

Tablica 4. Etnički-građanski identitet

Ponosan sam što sam hrvatski građanin	Etnički	Građanski	Ukupno
Vrlo	426 (82,3%)	92 (17,8%)	518
Prilično	278 (64,9%)	148 (34,7%)	426
Ne mnogo	79 (47,9%)	86 (52,1%)	165
Uopće ne	11 (32,3%)	23 (67,6%)	34
Nisam državljanin			5
Ukupno			1.148

Utvrđena je očita negativna korelacija ponosa i građanskog statusa. Sa svakim korakom opadanja ponosa udio onih kojima je primaran građanski identitet za razliku od onih kojima je primaran etnički identitet raste (ukupan broj ljudi opada, što upućuje na visok opći ponos zbog statusa hrvatskog građanina).

Model regresije

Kako bismo ispitali još neke hipoteze u pogledu čimbenika koji utječu na građansku identifikaciju, upotrijebili smo model regresije. Htjeli smo prije svega doznati razliku je li se profil onih koji se izjašnjavaju građanski od onih koji se etnički identificiraju ne samo u pogledu stavova nego i strukturno. Mogli smo očekivati da će se za građanski identitet izjasniti obrazovaniji, urbaniji, stručniji i mlađi ljudi. Trebamo se sjetiti da su oni koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni bili urbaniji, mlađi i češće članovi Partije – ali ne i obrazovaniji. Potjecali su pretežno iz mješovitih brakova, no na temelju podataka Svjetskog istraživanja vrednota ne možemo provjeriti vrijedi li to za one koji se danas izjašnjavaju građanski (Sekulić i dr., 1994.).

Skupu osnovnih strukturalno-demografskih varijabli dodali smo varijable stavova i varijable koje govore o osnovnim ideološkim i političkim opredjeljenjima. Ovisna varijabla bila je podijeljena na etnički i građanski identitet, a zbog njezine dihotomne prirode primijenjena je tehnika logističke regresije.⁴

Prvo što primjećujemo jest to da nijedna od strukturalnih varijabli ne uvjetuje građansko opredjeljenje. Dok je jugoslavensko opredjeljenje bilo očito strukturalno determinirano, u slučaju građanskog opredjeljenja takva determinacija ne postoji. Dob i urbaniziranost nisu ni u kakvoj korelaciji s građanskim opredjeljenjem. Obrazovanje, s druge strane, utječe na građansko opredjeljenje, iako na jugoslavensko opredjeljenje nije imalo utjecaja. Varijablu obrazovanja podijelili smo u četiri skupine, od “nikakvog” obrazovanja do sveučilišne razine. Na svakoj se razini pokazao blagi porast od 1,13 (gledano u postocima, to znači da se na razini bez ikakve naobrazbe njih 11,8% izjasnilo za građanski identitet, u skupini s osnovnom školom njih 19,9%, u skupini onih s višom naobrazbom njih 40,0%, a među onima s fakultetskom diplomom 41,5%).

⁴ Tehnika logističke regresije primjenjuje se kad je zavisna varijabla dihotomna a ne kontinuirana (Aldrich/ Nelson, 1984.).

Tablica 5. Koeficijenti za logističku regresiju o građanskim opredjeljenjima na odabranim neovisnim varijablama*

Neovisna varijabla	Koeficijent	Standardna pogreška	Značajnost	Vjerojatnost**
Strukturne varijable				
Spol	.0801	.2318	.7298	1.0833
Dob	-.0381	.1305	.7704	.9626
Grad kao mjesto rođenja	-.3175	.3208	.3224	.7280
Prebivalište (grad-selo)	-.0395	.0522	.4489	.9613
Obrazovanje	.0225	.0789	.7758	1.0227
Zanimanje	-.0119	.0368	.7465	.9882
Prihod	.0147	.0511	.7734	1.0148
Identitet				
Hrvatski	2.7809	.7901	.0004	16.1336
Regija				
Istra	.5883	.5560	.2899	1.8010
Rijeka	.8346	.5045	.0305	2.3040
Dalmacija	1.4080	.4425	.0015	4.0876
Zagreb	.6990	.3937	.0758	2.0117
Međimurje	1.2450	.4436	.0050	3.4731
Slavonija	1.3248	.4983	.0079	3.7613
Osobne varijable				
Religioznost	.4477	.1960	.0224	1.5647
Samoodređenje na skali lijevo-desno	.1757	.0720	.0147	.8389
Ponos zbog bivanja hrvatskim građaninom	.5618	.1714	.0010	1.7538
Konstanta	-11.0396	5.7047	.0530	

Hi-kvadrat (d.f. = 47) 196.424 .0000

-2 Log vjerojatnost 593.075

* Zbog preglednosti u tablici nisu prikazane sve varijable. Izostavljena je većina osobnih varijabli koje nisu statistički značajne.

** Koeficijenti logističke regresije lakše se tumače kad se prevedu u vjerojatnosti primjenom logističkog koeficijenta kao eksponenta za prirodnu log funkciju. Na primjer, za bivanje Hrvatima e 2,7809 je isto što i 16,1336. Posljednji koeficijent upućuje na to da, ne uzimajući u obzir druge faktore u modelu, pomak za jednu jedinicu (od bivanja Hrvatima do bivanja nehrvatima) povećava izgleda za etničku identifikaciju više od 16 puta.

Činjenica da su pripadnici manjina u usporedbi s Hrvatima manje skloni izjašnjavati se etnički, čvrsto potvrđuje našu hipotezu građanskog identiteta kao funkcionalnog ekvivalenta jugoslavenstva. U *Tablici 5* vidimo da, kad u dimenziji etničkog izjašnjavanja idemo od Hrvata prema nehrvatima, izgledi za građansko opredjeljenje povećavaju se za 11,4 puta. U usporedbi s Hrvatima, izgledi da će nehrvati izražavati primarno građanski identitet 11 puta su veći. Putem građanskog opredjeljenja pripadnici manjina smanjuju pritisak na sebe – oni nisu primarno Srbi, nego hrvatski građani bez obzira na svoju etničku pripadnost. Na činjenicu da je građansko opredjeljenje dio ideološkog kompleksa, upućuje značenje triju indikatora stavova. Što je osoba više “lijevo” i manje ponosna zato što je Hrvat, veća je vjerojatnost da će izražavati građanski identitet, a religioznost povećava izgleda za izražavanje etničkog identiteta.

Lijevo-desna politička orijentacija mjerena je opredjeljivanjem ispitanika na skali od 1 do 10: 1 je značilo krajnje lijevu, a 10 krajnje desnu orijentaciju. Negativni B koeficijent upućivao je na to da što više idemo od lijevoga prema desnom, opadaju izgledi da će ljudi izražavati primarno građanski identitet 0,847 za svaki sljedeći stupanj na skali. Oni koji su za sebe ocijenili da su ekstremno lijevo orijentirani opredjeljivali su se za građanski identitet. To je razumljivo budući da je glavni sadržaj podjele na ljevicu i desnicu u modernoj Hrvatskoj nacionalizam, pri čemu se ljevica smatra antinacionalističkom, a desnica nacionalističkom. Moramo se sjetiti da je izjašnjavanje za jugoslavenstvo bilo povezano s partijskim članstvom. Onako kako su partijski članovi u bivšoj Jugoslaviji (i Hrvatskoj) bili skloniji opredjeljivati se za jugoslavenstvo, danas su oni u Hrvatskoj skloniji građanskom opredjeljenju nego oni na političkoj desnici.

Religioznost se mjerila na skali s tri mogućnosti – religiozan, nereligiozan i ateist. Kako se vidi iz tablice, svaki korak prema ateizmu dvostruko povećava izgleda za primarno građansko opredjeljenje (religiozne osobe izjašnjavaju se za primarno građanski identitet u 24,0% slučajeva, nereligiozni u 41,3% i ateisti u 77,5%).

Također, građansko opredjeljenje je u očitj korelaciji s osjećajem ponosa zbog bivanja Hrvatima. Oni koji se ponose time što su Hrvati odlučuju se za građanski identitet u 25,6% slučajeva u usporedbi s onima koji nisu “vrlo ponosni” (ili “nisu uopće ponosni”) zato što su Hrvati i koji se za građansko opredjeljenje odlučuju u 55,1% slučajeva. To se prevodi u omjer vjerojatnosti u našoj *Tablici 4*.

Posljednji skup nezavisnih varijabli pokazuje učinak regije bez drugih neovisnih varijabli. Svaka regija bila je uspoređena s prosjekom svih drugih regija. S obzirom na kodiranje, omjeri upućuju na izgleda za izražavanje etničkog identiteta. Možemo vidjeti da, osim u Istri, u svim regijama prevladava etničko opredjeljenje. Činjenica da je ispitanik iz Dalmacije ili Slavonije povećava izgleda za etničku identifikaciju gotovo četiri puta više od prosjeka. U svim drugim regijama (osim Istre) izgledi za etničku identifikaciju dvaput su viši od prosjeka. Izraženo u postocima, Dalmacija ima samo 20,8%, a Slavonija 22,5% ispitanika koji su se opredjelili za građanski identitet, za razliku od Istre sa 69,1%. Utjecaj regije je vrlo zanimljiv, osobito ako uzmemo u obzir da se ne može ublažiti utjecajem drugih čimbenika, poput dobi, obrazovanja ili prihoda. Naši podatci također potvrđuju specifičnost Istre s njezinim jakim regionalizmom izraženim u njezinim političkim obrascima koji se veoma razlikuju od ostatka Hrvatske (Banovac 1998). Relativni udio ispitanika koji se opredjeljuju za građanski identitet veći je u Istri nego u drugim regijama. U našem uzorku 4,7% ispitanika je iz Istre, ali na Istru otpada

10,7% svih ispitanika koji su se opredijelili za građanski identitet. S druge strane, 27,4% svih ispitanika koji su se opredijelili građanski odnosi se na Zagreb, ali Zagreb također obuhvaća 27,2% našeg uzorka. Na drugom polu nalazi se Slavonija, koja ima 11,2% ukupnog broja građanski opredijeljenih, ali obuhvaća 15,7% ukupnoga uzorka.

Zaključak

Neovisno o Kohnovoj tvrdnji o građanskom zapadnom nacionalizmu i etničkom istočnom, mi smo tu distinkciju uzeli kao kontinuum na kojem se može distribuirati populacija. Premda je povijesno gledano primordijalna (etnička) ideja etničnosti bila dominantna i prihvaćena kao “normalna”, elementi građanskog identiteta oduvijek su postojali. Pokazali smo da je izjašnjavanje za jugoslavenstvo u komunističkoj Jugoslaviji bilo multifunkcionalan fenomen koji je služio i kao izlaz za one koji su htjeli izbjeći usku etničku identifikaciju. S raspadom Jugoslavije, kad je jugoslavenska ideja “... sačuvana gotovo isključivo u svijesti emigranata raspršenih diljem svijeta” (Wachtel, 1998.: 1), njezin funkcionalni ekvivalent javlja se u obliku “građanskog” identiteta koji zamjenjuje onaj etnički. Ta razlika, koja je više ili manje “uvezena” iz modernoga zapadnog političkog diskursa prodire u procese identifikacije. Ta je građanska identifikacija ekvivalent jugoslavenstva u tom smislu da ljudima omogućuje izražavati odmak od uske etničke identifikacije i snažnog etničkog preporoda u prvoj postkomunističkoj fazi. On osobito ispunjava funkciju bijega iz manjinskog statusa na isti način na koji ju je ispunjavalo jugoslavensko opredjeljenje.

Etnička identifikacija ne može se analizirati izdvojeno od njezina političkog konteksta i povijesnih okolnosti. Nakon prve faze etničkog preporoda vezanog za pad komunizma, u Hrvatskoj svjedočimo rekonfiguraciji identifikacije sve više u kontekstu s njezinim europskim okruženjem. Građanska komponenta prodire u etničku identifikaciju i s njome se miješa. Budućnost te identifikacije ovisit će o povijesnim i političkim okolnostima.

Literatura

- Aldrich J.H./ Nelson, F.D., 1984.: *Linear Probability. Logit and Probit Models*, Sage, Beverly Hills/ London/New Delhi
- Anderson, Benedict, 1983.: *Imagined Communities*, Verso, London
- Banac, Ivo, 1984.: *The National Question in Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca/London
- Banac, Ivo, 1990.: Political Change and National Diversity, *Deadalus*, (119) 1
- Banac, Ivo, 1992.: Post-Communism as Post-Yugoslavism: The Yugoslav Non-Revolutions of 1989-1990, u: Banac, Ivo (ur.), *Eastern Europe in Revolution*, Cornell University Press, Ithaca/London
- Banovac, Boris, 1998.: *Društvena pripadnost, identitet, teritorij. Sociološko istraživanje regionalne pripadnosti u Istri*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka

- Burg, Steven L./ Berbaum, Michael L., 1989.: Community, Integration, and Stability in Multinational Yugoslavia. *American Political Science Review*, (83) 2: 535-554
- Bilandžić, Dušan, 1982.: *Vjesnik - Sedam dana*. (8. svibnja); izvadak preveden u Foreign Broadcast Information Service (FBIS), *Daily Report. Eastern Europe*, 11. lipnja 1982.
- Bilandžić, Dušan, 1985.: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb
- Bilandžić, Dušan, 1999.: *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb
- Brubaker, Rogers, 1992.: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, Cambridge
- Cohen, Leonard/ Warwick, Paul, 1983.: *Political Cohesion in a Fragile Mosaic*, Boulder & CO., Westview
- Coser, Lewis, 1956.: *The Functions of Social Conflict*, Harcourt Brace Jovanovich, New York/San Diego/London
- Dragnich, N., Alex, 1992.: *Serbs and Croats*, Harcourt Brace Jovanovich, New York/San Diego/London
- Eisenstadt, Samuel L./ Giesen, Bernhard, 1995.: The construction of collective identity, *European Archive for Sociology*, 36: 72-102
- Elias, Norbert, 1970.: *What is Sociology*, Hutchinson, London
- Gellner, Ernest, 1964.: *Thought and Change*, London
- Gross, Mirjana, 2000.: *Izorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Golden marketing, Zagreb
- Isaacs, Harold R., 1989.: *Idols of the Tribe*, Harvard University Press, Cambridge/London
- Jones F. L., 1997.: Ethnic diversity and national identity, *Journal of Sociology*, (33) 3
- Jones, F. L., 2000.: Diversities of National Identity in a Multicultural Society: The Australian Case, *National Identities*, (2) 2
- Jones, F. L./ Smith, Philip, 2001.: Diversity and commonality in national identities: an exploratory analysis of cross-national patterns, *Journal of Sociology*, (37) 1
- Katalinić, Kazimir, 1993.: *Argumenti. NDH, BiH, Bleiburg i genocid*, Republika Hrvatska, Buenos Aires/Zagreb
- Kohn, Hans, 1961.: *The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background*, MacMillan, New York
- Kuzio, Taras, 2002.: The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism, *Ethnic and Racial Studies*, (25) 1: 20-39
- Massey, Garth/ Hodson, Randy/ Sekulić, Duško, 2003.: Liberalism, Nationalism and Liberal Nationalism, *Nations and Nationalism*, (9) 1: 55-82
- McCrone John (1998): *Sociology of Nationalism*, Routledge, New York
- Merton, Robert, 1967.: *On Theoretical Sociology*, Free Press, New York
- Nielsen, Francois, 1985.: Toward a theory of ethnic solidarity in modern societies, *American Sociological Review*, (50): 133-149

- Pakulski, Jan/ Tranter, Bruce, 2000.: Civic, national and denizen identity in Australia, *Journal of Sociology*, (36) 2
- Petrović, Ruža, 1983.: The National Composition of the Population, *Yugoslav Survey*, (24) 3: 21-34.
- Petrović, Ruža, 1987.: *Migracije u Jugoslaviji*, Istraživačko izdavački centar SO Srbije, Beograd
- Pfaff, William, 1993.: *The Wrath of Nations*, Simon & Schuster, New York/ London
- Pusić, Eugen, 1995.: Identitet-Diverzitet-Kapacitet, *Erazmus*, 11: 2-10
- Ramet, Sabrina P., 1992.: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia*, Indiana University Press, Bloomington/Indianapolis
- Rusinow, Dennison, 1978.: *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles
- Sandel, Michael, 1982.: *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge, Massachusets
- Smith, Anthony, 1991.: *National Identity*, University of Nevada Press, Reno/Las Vegas
- Sekulić, Duško, 1992.: Marxism versus Democracy: Legacies of Marxism, *International Journal of Politics, Culture and Society*, (2) 1: 113-132
- Sekulić, Duško/ Hodson, Randy/ Massey, Garth, 1994.: Who were the Yugoslavs? Failed Sources of a Common Identity in Former Yugoslavia, *American Sociological Review*, (59): 83-97
- Sekulić, Duško, 1997.: The creation and dissolution of the multinational state: the case of Yugoslavia, *Nations and Nationalism*, 2: 165-179
- Sekulić, Duško, 1997.a: Nations and National Conflict in Successor States of former Yugoslavia, u: Oliner, S. P./ Gay, P. T. (ur.), *Race, Ethnicity and Gender. A Global Perspective*, Kendall/ Hunt/Dubuque/Iowa: 91-118
- Sekulić, Duško, 1997.b: Prostor i identitet, *Erazmus*, 19: 46-57
- Sekulić, Duško, 2001.: Da li je nacionalizam hrvatska sudbina? *Revija za sociologiju*, (32) 3-4: 157-174
- Shoup, Paul/ Hoffman, George W., 1990.: *Problems of Balkan Security*, Wilson Centre, Washington D.C.
- Stančić, Nikša, 1999.: Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću: od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizama do hrvatske integracije, u: Heršak, Emil (ur.), *Etničnost i povijest*, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk/Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb
- Šegedin, Petar: Razgovor: Petar Šegedin: Tuđman je znao što hoće, *Vjesnik*, Zagreb, 12. 12. 1996., str. 17
- Wachtel, Andrew B., 1998.: *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford, California
- Woodward, Susan L., 1995.: *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution After the Cold War*, The Brookings Institution, Washington. D.C.
- Worchel, Stephen, 1999.: *Written in Blood*, Worth Publishers

Duško Sekulić

CIVIC AND ETHNIC IDENTITY: THE CASE OF CROATIA

Summary

The author starts from Kuhn's division into the western civic nationalism and the eastern ethnic nationalism as a continuum along which a population is distributed. He claims that ethnic identification cannot be analyzed outside its political context and historical circumstances. Thus after the first phase of the ethnic revival following the collapse of communism in Croatia, we have witnessed how the civic component seeped into the ethnic identification. The author claims that the commitment to the Yugoslav idea in the former Yugoslavia was a multifunctional phenomenon that served also as a means of avoiding a narrow ethnic identification. With the collapse of Yugoslavia, the Yugoslav idea in Croatia re-emerged as the civic identity that replaced the ethnic identity. The difference stemmed from the modern western political discourse and penetrated the processes of identification. The civic identification was an equivalent to the Yugoslav idea as it enabled people to distance themselves from the narrow ethnic identification and the sweeping ethnic revival in Croatia's first post-communist phase. This served as an escape from the minority status just like the former commitment to the Yugoslav idea.

Key words: ethnic nationalism, Croatia, civic identity, Yugoslav idea, Yugoslavia, primordial identity

Mailing address: Flinders University of South Australia, Department of Sociology, Adelaide, Australia. *E-mail:* dusko.sekulic@flinders.edu.au